

KISS LÁSZLÓ

a Bárka folyóirat szerkesztője, a Gyulai Erkel Ferenc Gimnázium tanára

Kedves Miska bácsi,

május elején Terezinben jártam. Buszunk Budapestről, az Olof Palme sétányról indult, amely épp olyan magától értődő találkozóhely egy hajdani koncentrációs tábor területére készülő csoport számára, amilyen problémás olyasvalakinek, mint én, aki jelenleg félig-meddig a fővárosban élek, de minőséginek gondolt tájékozódási-helyismereti képességemről rendre kiderül: nem az. Megérkezve, csupán a kellemesen hűvös sétány fogadott, ezenkívül a látogatóktól megkímélt Magyar Zene Háza – mégiscsak reggel hét óra volt –, és egy-egy kocogó, akiről biztosan lehetett tudni, hogy nem Csehországba készül.

A nagy fehér busz ugyanis a sétány túlsó végén, a Hősök teréhez közel várt – természetesen már csak engem –, és indulásra készen morgott, mire átcaplattam. Elindultunk, sütött a nap.

A 2015-2016-os tanév pályám legmegterhelőbb iskolaéve volt. Miközben két könyvön dolgoztam, belevágtam egy hosszadalmas, de tanulságosnak ígérkező továbbképzésbe is, amely a számomra megszokhatatlan *Füstbe szállt életek* címen ajánlotta magát, a Holokauszt Emlékközpont szervezésében. Nagyon megdolgoztattak bennünket: a sok-sok olvasással, írással járó munka eredménye számos alaposan kiértékelte, szigorúan pontozott beadandó és kisesszé lett, valamint 2016 végén egy tíznapos jeruzsálemi jutalomút. Túlzás nélkül mondhatom, életem leghasznosabb, igazán feltöltő – egyben teljesen lemerítő – továbbképzésén és egyik legcsodálatosabb, már-már mesés külföldi útján vettem részt. Ott, Izraelben, a Yad Vashem korszerű szemináriumi termeiben jegyzetelgetve értettem meg, hogy a holokauszt nem kizárólag a zsidóság „ügye”, hanem mindannyiunké, és azért történt meg, hogy ne felejtjük el nap mint nap emlékeztetni magunkat arra, milyenek vagyunk valójában. Kár, hogy borzasztó árat fizettünk ezért a tudásért.

A jeruzsálemi kaland után, amelynek erős érzelmi hatása miatt hónapokig azt éreztem, hogy nem tudnék visszatérni a helyszínre többé, meghívást kaptunk a kollégákkal a Zachor Alapítvány továbbképzésére is, ahol túlélők interjúrészleteire épülő tananyagokkal ismerkedtünk. Ennek az oktatási rendszernek az alapját a *Schindler listáját* leforgató Steven Spielberg és a Dél-Kaliforniai Egyetem összefogása teremtette meg. Jelen állás szerint a Zachor a sarokpont, amelynél sokadmagammal úgynevezett nagyköveti alkalmazásban állok, ami a Zachor kínálta oktatási segédanyagok iskolai megismertetését, valamint az Alapítvány munkájának népszerűsítését jelenti, kinek-kinek a városában, az esetemben Gyulán. A Zachor szervezésében jutottunk ki Berlinbe, ahol a festői Wannsee-ban hallgattunk előadásokat a témában, közelebbről abban a villában, ahol Reinhard Heydrich meghirdette az Endlösung programját. Az 1942. januári konferencia helyszíne a múltmegértési kísérletek, a

magunkkal szembenezés követendő példajaként ma oktatási célokat is szolgáló múzeum, ahol a kerti menzán finom lasagnét adnak a megéhezett tanulóknak.

Terezín sem kerülhette el a sorsát, miután nem kerülte el a sorsát: sokan tanulni járnak ide a világ minden részéből, két évre előre vannak bejegyezve a csoportok. Az alig háromezer lakosú kaszárnyavároskát a hálás gyermek, II. József nevezte el édesanyja, Mária Terézia után Theresienstadtnak. Érdeemes egy pillantást vetni a településről készült madártávfotók egyikére: egy erődöt látunk, amely a komáromi várhoz hasonlatos. Ezt a buszon tudom meg egy kollégától. A Holokauszt Emlékközpont szervezésében zajló négynapos túra ugyanis nem régi osztálykirándulások hangulatát idéző szendvicsszagú zötykölődéssel veszi kezdetét: huszonketten vagyunk, és mindannyian előadással készültünk az útra, hogy tudjuk, mégis hová érkezünk. A Szegeden élő, és Miska bácsi által is ismert Erdélyi Esztertől például azt tudom meg, hogy ideglenesen Szabadka város nevének is kijárt egy kis Mária Terézia, hol *Sancta Maria*, hol *Maria-Theresiopolis* formában. Micsoda különbség a névben: az egyik a szabad szót hordozza magában, a másik mindörökre *Terezín* marad (amelyen át szegedi zsidók útja is vezetett). Mástól azt tudom meg, hogy a Cseh Királyságban – nem volt egyedül vele – már a XII. századtól üldözték az itt is alapvetően kereskedésből élő zsidókat, s hogy tisztán lásson a korabeli ember, időről időre megkülönböztető ruhaneműk viselésére kötelezték a népcsoportot, hol hegyes kalapot nyomtak a fejükbe, hol sárga szövet jelezte a felsőruhán, hogy ők: ők. Olyat is hallok, hogy a hidegháború végére mindössze egy – ezt leírom számmal is: 1 – rabbi maradt Csehországban, és arról értesülök, hogy az 1939 tavaszán náci támogatással létrejött szlovák állam, a katolikus pap Tiso elviekben önálló Szlovákiája fejpénzt fizetett a deportált zsidókért, és a helyeslés mellett Hitler ígéretét is bezsebelte, hogy az elhurcoltak nem térnek vissza többé. Igaz ember állja a szavát. Kortársabb kitekintést is kapunk, följegyeztem magamnak, hogy a csehszlovák állami tévében 1992 szilveszterén adták le utoljára a csehszlovák himnuszt, utána se tévé, se ország. Létezik, hüledezem később, hogy Csehszlovákiában a hetvenes-nyolcvanas években, sőt úgy tudni, azután is romákat sterilizáltak, minek nyomán közel 90 ezer nő vált fogantatásképtelenné? De vissza a két világháború közötti időbe! Terezín jó hely, mondogatták a nácik, és addig mondogatták, amíg német katonai bázis nem lett belőle a Cseh–Morva Protektorátus területén. Szép környék, hegyek-dombok és masszív erődfalak ölelik óvón.

És különleges hely is lett – nem mintha egy koncentrációs tábor, a létrehozására irányuló elképzelésekkel, a kialakításával, a bürokráciájával, társadalmi rendjével, a céljaival: mindenével ne volna egyébként is különleges hely. De Terezín a hagyományosnak mondható koncentrációtábor-felfogáson is túllépett. Egyszerre működött gettóként, gyűjtő- és tranzittáboroként, valamint Patyomkin-faluként: kirakatlágerként. Nehéz úgy ez, a nácik nem is bajlódtak a műfaji megjelöléssel, egyszerűen csak zsidó településnek nevezték. Már a létrejötte is színjátékon alapult, ugyanis felajánlották a zsidóknak, döntsenek

maguk, hol létesüljön gettó, s a szoba jöhető huszonhat hely közül Terezínre esett a választás.

Terezín: a Führer ajándéka a zsidóknak.

Milyen ajándékot kaphattak ez idő tájt a zsidók a Harmadik Birodalom nagylelkű vezetőjétől egy cseh városkában? Például engedélyt színház létesítésére. Amelyben a *Brundibar* című gyerekoperát adták elő ötvenötször, bár a társulat összetétele folyton változott, hiszen a fellépő kis művészeket, ellensúlyozandó a megkönnyebbülést, amelyet a sárga csillag levétele jelentett a játék rövid idejére, mindjárt műsor után vagonba terelték, és a szerelvényt Auschwitz felé irányították. Működött kávéház is, igaz, az itt szervírozott fekete minősége pocsék volt, és nem is lehetett a helyiséget csak úgy, hirtelen támadt kedv szerint látogatni, ellenben megszabott időkeretben szabad volt ücsörögni a kirakat előtti asztaloknál, gyönyörködve a főtéren játszó zenekar muzsikájában. A ruhaüzlet is kinyitott, s került áru hamar: a deportált zsidók hozták. Otthonról, magukon. Használhattak saját pénzt is – sehol másutt nem volt értéke. (A mai Városháza volt a bank.)

Nemcsak csehek, de németek, osztrákok, dánok és hollandok is raboskodtak Terezínben, s amikor X. Keresztély királynak eszébe jutott, hogy érdeklődjön, vajon mi lehet a jobb sorsra érdemes övéivel, a Dániából Csehországba kényszerített zsidókkal, a szívélyes nácik engedélyeztek egy néhány órás körsétát a Nemzetközi Vöröskereszt alkalmazottainak. A történelem leggroteszkebb napja a történelem leggroteszkebb fogolytáborában. Gondosan kijelölt útvonalon, gondosan udvarias Fremdenführerekkel, gondosan lemeszelt falak között haladt a menet, ahonnan nézve vidámnak és természetesnek látszott az itteni élet. Holott a kétségtelenül mutatós házakban tizenkét négyzetméter volt egy szoba nagysága, amelyben huszonöt ember zsúfolódott össze. Egy emberre két négyzetméternyi lélettér jutott. Tömegek pusztultak el. Dohogtak-morogtak: dolgoztak a krematórium kemencéi. Nem hallgathatom el, hogy Terezínben gázkamra is állt, 1945 februárjától, de nem használták. A nagylelkűségnek nincsenek határai.

A tábor üzemeltetői nyolcvankétezer zsidó elszállásolásáról gondoskodtak. Közülük alig több mint tizenegyezren maradtak életben. A Terezínbe deportált zsidók több mint nyolcvanöt százaléka megsemmisült.

Korábbi külföldön töltött holokausztovábbképzéseimen elkövettem azt a hibát, hogy esténként naplót vezettem, ahelyett, hogy a többiekkel tartottam és feltérképeztem volna alaposabban az adott várost. Lemaradtam a zsibongó jeruzsálemi főpiacról, és Berlinben is kis túlzással csak kefirért hagytam el a szállást. Terezínben lemondtam a rendszeres naplóról, csupán alkalmi jegyzetelgetésre szorítkoztam. Ezekből osztok meg néhányat veled.

Az első reggel tettem egy sétát. Gázoltam a belső erődfalra vezető harmatos fűben. Onnan visszanezve vettem észre, hogy buszunk a szálloda oldalában, ijesztően biztonságos körülmények között, a kerítésen belül lévő kis kennelbe zárva parkol.

Szállodát írtam, noha abban a ma már múzeumegyüttesként működő épületben laktunk, ahol a rémséges korszakban a zsidó Vének Tanácsa működött. Vajon mi terhelte a lelkét azoknak, akiknek a szobájában éjszakánként álomra hajtottuk fejünket, a lakótársam és én? Vagy adminisztrációs helyiség lett volna? Kattogott az írógép, zörögtek a székek, surrogott a toll a papíron? Az ablakból pompás kis utcára nyílt kilátás.

A település központjába vezető várhid hortobágyi fazonú lyukacskaí alatt bárányok hűsöltek, a városon néha végigsepert egy zápor, és nemcsak a vietnami étteremben mérték a jóféle cseh sört, de egy ízig-vérig kelet-európai kocsmába is beülhettünk felfrissülni a fárasztó utazás után.

A Terezint kettészelő Ohře hídjáról egy horgászt pillantottam meg. A nagy sodrású folyócskában állva müléggel cserkészte be a halat, és a megfigyelésére szánt kevéske idő alatt két pisztrángot is zsákmányul ejtett, egy kisebbet és egy nagyobbat. Mindkettőt visszaengedte. Mint kiderült: az Ohře felsőbb szakaszán szórták a folyóba a hamvakat a bátor nácik. Szórták? Szórátták. Állt a zsidó a csatárláncban, és egyszer csak ismerős névvel jelölt papírtasak került a kezébe. Volt súlya. Mennyit nyom valójában egy ember. Nem maradt idő a tűnődésre, közeledtek a ruszlik. Adni kellett tovább a tasakot.

A városon kívüli úgynevezett Kis Erőd a nácik főhadiszállása volt. Először szembesültem azzal, hogy az *Arbeit macht frei* felirat csakugyan létezett a valóságban. A Kis Erőd egyébként már a nácik előtt is börtönként szolgált, nevezetes foglyainak egyike volt Gavriilo Princip, aki az itt szerzett tuberkulózisba halt bele. Nem a cellájában érte a vég, hanem a város területén lévő kórházban, amely épp nem látogatható, pedig magyarok is szenvedtek benne sokan – az épület úgy járt, mint megannyi másik Terezinben: valaki megvette, és hagyja elpusztulni. Ugyanígy romokban hever az a Drezda barakk is, ahol honfitársaink többsége raboskodott, esetleg, ahogy az a Kurt Gerron rendezte legendás dokumentumfilmben is látható néhány pillanatra, futballozott a Vöröskereszt látogatásakor.

Egy délután bécsi idegenvezetőt kaptunk. Az alig több mint húszéves fiú osztrák sorkatonai civil szolgálatát tölti Csehországban. Ámulatba ejtő tudása van a helyről, és úgy kísért végig bennünket a tábor, azaz a város területén, mintha itt cseperedett volna fel. Anekdoták, történelmi tények, színes kavargás egy ocsmányszürke korból, ehhez lendületes és többnyire számomra is érthető angol nyelvű előadás társult. Az egyik utcasarkon megállította a csoportot, és fölmutatott egy lakásra, amelynek ablakában régi porosz zászló csüngött. Elmondása szerint egy neonáci lakja, amiért ő – a bécsi fiú, a nemrég múlt húszéves civil szolgálatos: európai ember – eljárást kezdeményezett a település polgármesterénél, aki azonban vonakodott megtenni a szükséges lépéseket, mondván, a célszemély túlzottan problémás figura. Csodálkoztunk, méltatlankodtunk, hiszen egy szűk háromezer fős egykori gettó testén túlzottan jól látszik egy szélsőjobboldali kelés, mire ifjú mentorunk indulásra szólított fel bennünket, majd, mintha csak épp eszébe jutott volna, közölte, hogy egy este automata ismétlőfegyvert látott a szóban forgó lakás falán.

Ezek a továbbképzéseken mi is rendre megmértünk, hiszen nemcsak a múzeumjárás, a tárlatvezetés, a látszólag passzív információszerzés segít abban, hogy valóban *tovább* képzdjünk. Terezinben is csoportokat alkottunk, és a hely szelleméhez méltón művészettel kapcsolatos feladatokat oldottunk meg: vitatkoztunk, érveltünk, döntöttünk, prezentáltunk. A tanár diákká avanszásának emlékezetes pillanatait egy, a témába vágó játékfilmmel koronáztuk meg: az Arnošt Lustig önéletrajzi regényéből készült *Az éjszakai gyémántjai* két zsidó tinédzser menekülési kísérletének történetét beszéli el, izgalmas motívumhasználattal, borzasztó környezet- és társadalomábrázolással, a nélkülözés és üldözés és rettegés: az ösztönök hiteles megjelenítésével.

Állandó tapasztalatom, hogy mind a Zachor, mind a Holokauszt Emlékközpont továbbképzései addig ismeretlen kreatív energiákat szabadítanak fel, valósággal ontom az elsősorban pedagógiai jellegű ötleteket a jegyzetfüzetbe. Terezinben sokat járt a fejemben, hogy a gyarapodó ismeretanyag ellenére a holokauszt jelensége ép ésszel felfoghatatlan és megérthetetlen, és hogy az ezzel foglalkozó pedagógus vállalása azért is lehetetlen küldetés, mert tisztában kell lennie azzal, hogy nem tud választ adni az okokat firtató kérdésekre, s még az is elképzelhető, hogy valamennyi megválaszolt kérdéssel egyre távolabb kerül tőlük. De ilyen messzire most nem merészkednék.

El ne felejtsem, az én feladatomban az a bizonyos idevezető buszúton a formálisan autonóm Cseh–Morva Protektorátus bemutatása volt. A készüléskorán nagyszerű olvasmányokat találtam a neten, mint például a téma egyik első számú hazai szakértőjének tünő Miklós Dániel tanulmányát, amelyből megtudtam, hogy „[a] cseh területek az első világháború után örökölték a Monarchia gazdasági potenciáljának 70%-át, itt keletkezett a birodalom összes jövedelmének 42%-a”. Csoda, hogy ennyire fájt rá a nemzetiszocialista állam foga? Micsoda aljas elképzelések, milyen gonosz terv a háborús erővel megvalósítandó élettér-kiterjesztésre! Ahelyett, hogy gyönyörködne a tájban. Vallja egy pacifista, jóhiszeműen. De nincs kellem, és nincs jóindulat: a Protektorátus létrehozása után csak „a Hermann Göring Werke 80 nagyvállalatra tette rá a kezét”. Ezek után meg sem lepődik az ember, hogy „[a] Protektorátus ipari részvénytőkéjének nagyjából a fele, a szénbányászat és cement-, papír-, olajipar 90-100%-a került német kézbe, de a többi iparágban is 25-30%-os volt a birodalmi cégek részesedése.” S a többi már magától értődő, helyesebben a háború irányának változása szerint alakult: cseh kényszermunkaerő a Harmadik Birodalom területén, hadiüzemek a Protektorátusban – és persze az Endlösung programja.

Bizonyára elkényeztetett gyerek vagyok, mert mindig csodálkozom azon, hogy embertelen körülmények közé kerülve hogyan tudja valaki megőrizni a méltóságát. Ennek egyik eszköze a humor. Persze az igazán jó humor mindig fájdalomból fakad, no de akkor is. Egyik, még a Terezinbe vezető úton írt jegyzetem Petr Ginzhez kapcsolódik, ahhoz a tizenhárom éves kisfiúhoz, aki ugyancsak megjárta a tábort, s később Auschwitzban halt meg. Naplója testvére, Chava gondozásában jelent meg (ittthon 2006-ban, a Palatinus gondozásában).

Az előadást hallgatva olyan részletekre figyelek föl, mint Petr a sárga csillag kötelezővé tételekor írt mondata: „Hatvankilenc seriff volt az osztályban.” Vagy hogy a csillagok együttes látványa miatt Tejútrendszernek nevezték magukat a kis zsidók.

A művészet az elmondhatatlan tolmácsa – így szól a Zachor Alapítvány állandó alkotópályázatának címe. Merthogy a méltóság megőrzésének másik, magas szintű formája, a talán egyetlen biztos menedék: a művészet, az alkotás. És Terezint mintha csak azért álmodta volna meg a Gonosz, hogy művészi tanúságtételt hozzon létre belőle. Ami persze nem rajta múlt, hanem a sok ezer fogvatartotton, akik titokban, őrzőik elől bújva, lapulva mentettek át valami másképp közölhetetlent a jövőnek. A gettó területén folyóiratot jelentettek meg *Vedem* címmel, tanítottak, hangversenyt rendeztek, írtak, rajzoltak, gyakoroltak, hogy életben maradhassanak. Talán kevés időt töltöttem Terezinben, talán nem figyeltem megfeszítetten a nap minden percében, talán minden pillanat, minden fotó, minden ottani tárgy másfelé vitt gondolatban, de egy barátom kérdésére, mégis hogyan volt lehetséges mindez, ha a hatóságok tiltották az alkotóenergiák tetszés szerinti mozgósítását, nem tudtam válaszolni. Tényleg nem tudom, hogyan kiviteleztek, én csak a csöndet hallom. És van ugyan elérhető képanyag az interneten is, de biztosra mentem, és a Kis Erőd shopjában megvettem a terezíni művészetek nagy albumát, az impozáns *Art against Death* kötetet, amely tele van dokumentarista ihletésű, de ahogy az a hiteles művészetre jellemző, a kézzelfogható, látható valóságon túlmutató rajzokkal, festményekkel. És ettől még inkább megrázó az élmény.

Többször is láttam ugyanazt a fotót a *Brundibar* előadóiról. Állnak a gyerekek a színpadon, és néznek a kamera lencséjébe. Egy langaléta fiú megragadta a figyelmem. Ahányszor elem került a fotó, valamiért mindig őt pillantottam meg először, és tőle búcsúztam el utoljára. Elhatároztam, hogy verset írok róla. *A színész*. Sokszor felidéztem az alakját, megpróbáltam elképzelni az önfeledt gyerekkort, a táborba érkezés döbbenetét, a kényszer felismerését, az új élet elfogadásának állomásait, a szülők hiányát, a darabra készülés fázisait, a derűt, a szembesülést, a beletörődést – vajon meddig élt, és hol fejezte be földi pályafutását? De nem jegyeztem le mindebből semmit. A vers nem készült el. Írt azonban helyettem más. Például a szintén ide deportált František Bass, aki aztán tizennégy éves korában halt meg Auschwitzban. Ő vajon szerepelt-e a *Brundibar* ban. Cím nélküli verse bizonyára cseh nyelven született, a terezíni múzeumban mindenesetre négy nyelven, csehül, németül, angolul és héberül olvasható. Az angol nyelvű változat így hangzik:

*A little garden,
Fragrant and full of roses.
The path is narrow
And a little boy walks along it.*

A little boy, a sweet boy,

*Like that growing blossom.
When the blossom comes to bloom,
The little boy will be no more.*

Ez alapján készítettem el a magam tökéletlen változatát, szemérmetlen szabadsággal:

*Kis kert: illatos,
rózsákkal teli.
Az ösvény benne
szűk. Egy legényke
halad át rajta.*

*Tündér kisleány.
Mint egy rügyecske
az ágon. Mire,
virágba borul,
ő sincsen többé.*

Ha címet kéne adnom a versnek, a nyitánya volna az: *A kis kert*.

Azt hallottam, hogy a táborban készült alkotásokat a háború utáni perekben bizonyítékként használták. A kézzelfogható, látható valóságnak tehát, hogy értse és megértse önmagát, időnként szüksége van a rajta túlmutató rajzokra, festményekre. Szobrokra. Performanszokra. Versekre, elbeszélésekre, regényekre. Zeneművekre, filmekre.

Az jár a fejemben, hogy milyen hatalmas kulturális és oktatási rendszer épült a holokauszt jelensége köré. Próbáljuk meg elképzelni az 1945 utáni művészetet a holokauszt lenyomata nélkül – mink maradna?

És a Vöröskereszt küldöttségének terepbejárása jár a fejemben. Miután a delegáció hazatért, derűlátó jelentés készült a táborban látottakról. Tényleg senkiben nem merült föl a kérdés, vagy ha fölmerült is, tényleg senki nem mondta ki érthetően: az itt látott emberek miért nem a saját ágyukban alszanak?

Kedves Tanár úr, sok más mellett ezeket láttam és hallottam Terezinben. Bízom benne, hogy az adataim helyesek, semmit nem értettem félre, nem gondoltam túl. Talán lesz, aki elolvassa ezt az írást, és azt mondja, ez és ez helytelen, pontatlan – meg fogom köszönni neki a helyreigazítást.

Azóta hazaértem, a tanévet lezártuk, ez írás végső formába öntésének napjaiban éppen érettségiztetünk. Tegnap – 2024. június 25-én – egy diákom a második világháború végi magyar történelemből vizsgázott. A tízperces felelet mintegy negyede szólt a zsidóság meghurcolásáról. És különben is van még tizenkilenc tétel ezen kívül.

Kedves Miska bácsi, el akarom mondani még, hogy az a fiú nem ereszt. Folyton látom. Meg fogom írni egyszer *A színész* című verset. Ha addig nem, a következő köszöntőkötet alkalmával biztosan.